

amelyben 16 oldalon át foglalkozik az *ér* szó eredetbeli kérdéseivel. Saját véleményét az adatok és az elődök szófejtéseinek az ismeretében fogalmazza meg, rámutatva gyenge pontjaikra és előremutató részleteikre. HONTI az a finnugor nyelvészünk, aki a magyar hangtörténetben is otthonosan mozog (végül is: a magyar is finnugor nyelv! – szokta volt mondogatni). Itt legyen szabad megjegyeznem, hogy az évszázadokon át legismertebb ismeretlen eredetű magyar lexikai archaizmust, a Halotti beszédbeli *ysa*-t utolérte „végzete”: eredete ugyanis meg van fejtve. É. KISS KATALIN és HONTI LÁSZLÓ egymástól függetlenül jutott arra a gondolatra, hogy ugor kori a bűvös szó.

HONTI kötete nem tudományos ismeretterjesztő munka. Nehéz olvasmány, a szófejtő részekben nyelvtörténeti ismereteket megkíván, s az etimológia világában való ritka jártasságot feltételez. Didaktikusan jár el azonban HONTI, mert szócikkei végén összefoglalja véleményét, így a finnugor adatokkal és idegen nyelvű idézetekkel teli szócikkekből nem az olvasónak kell az eredményt, illetőleg a szerző véleményét kikövetkeztetnie.

Föltehetjük a kérdést: vajon a témák találták-e meg szerzőiket (RÓNA-TAS ANDRÁST, BERTA ÁRPÁDOT és HONTI LÁSZLÓT) vagy fordítva. Akárhogy is, egy biztos: a mai magyar turkológia és finnugrisztika két vezető kutatóját tisztelhetjük RÓNA-TAS ANDRÁSban és HONTI LÁSZLÓban.

A mai és leendő olvasók jól teszik, ha a kétkötetes magisztrális szintézis mellé – a finnugor gyanús szavakat keresve-kutatva – kézbe veszik, párhuzamosan használják HONTI LÁSZLÓ kötetét is, hogy ismeretforrásuk finnugor szempontból a legfrissebb legyen. Egyébiránt biztos vagyok abban, hogy HONTI kötete az alpmű ismertségét, használatát növelni fogja, mert megerősíti az olvasót abban a tapasztalatában, mennyi izgalmas etimológiai kérdés van a kiindulásul szolgáló szintézisben, s hogy mennyire vonzó lehet az ősmagyar kor szókészletének a kutatása és a belőle levonható következtetéseknek a vizsgálata – a magyarság őstörténetére vonatkozóan is.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Balázi József Attila, Hasonlatszótár

A magyar nyelv régi és új szóláshasonlatai

Tinta Könyvkiadó, Budapest 2017. 786 lap

A magyar lexikográfiai irodalom viszonylag sokáig elhanyagolta a frazeológiai egységek leírását. Noha a 19. században több szólás- és közmondásgyűjtemény is megjelent (pl. DUGONICS ANDRÁS, ERDÉLYI JÁNOS, SIRISAKA ANDOR vagy MARGALITS EDE munkái), a 20. században csupán egyetlen igazán jelentős kompendium született: O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című frazeológiai szótára. Ez ugyan sokkal használhatóbb volt a korábbiaknál, hiszen a kifejezések jelentését is feltüntette, sőt stílusminősítéseket is tartalmazott, viszont felhasználhatóságát némileg rontotta, hogy nagyon sok tájnyelvi és régies adatot közölt, míg a mai köznyelvből, s főként a szlengből való állandósult kifejezést jóval kevesebbet. Ennek ellenére viszonylag sokáig kellett várni,

míg korszerűbb nyelvi anyagon alapuló frazeológiai szótárak is megjelentek a könyvkiadásban. A 21. század eleje azonban komoly pezsgést hozott ezen a téren, ugyanis rövid időn belül négy terjedelmes frazeológiai szótár is napvilágot látott. Ezek többsége a Tinta Könyvkiadó gondozásában, A magyar nyelv kézikönyvei sorozatban jelent meg, SZEMERKÉNYI ÁGNES Szólások és közmondások című gyűjteménye pedig az Osiris Kiadónál (2009). A sort BÁRDOSI VILMOS Magyar szólástár című munkája nyitotta meg 2003-ban. Ugyanebben az évben jelent meg FORGÁCS TAMÁS Magyar szólások és közmondások szótára című műve. Ezek általános frazeológiai szótárak, bennük a frazeológiai egységek széles spektrumát megtalálni: szólások és közmondások mellett szállóigék, közhelyek, szóláshasonlatok egyaránt megtalálhatók, sőt számos kollokáció is. T. LITOVKINA ANNA 2005-ben közreadott gyűjteménye viszont már a frazeológiai egységek egyetlen típusára koncentrál: csak közmondásokkal foglalkozik (eredeti címe Magyar közmondástár, ez 2010-től Magyar közmondások nagyszótára címre változott).

A kiadó, mely az említett sorozatban számos egyéb szótárt is közzétett (Magyar szókincstár, Értelmező szótár+, Idegenszó-tár, Etimológiai szótár, Alakzatlexikon stb.), most egy újabb speciális frazémaszótárral jelentkezett. BALÁZSI JÓZSEF ATTILA Hasonlatszótár című művével, amely alcíme szerint a magyar nyelv régi és új szóláshasonlatait igyekszik szótárrá szerkesztve elének tární. Noha a gyűjtemény csak a frazeológiai egységek egyetlen típusára koncentrál, igen terjedelmes munka. Ha a bevezető tanulmányt, a szótár használatát bemutató részeket, a források jegyzékét és a különböző mutatókat levonjuk a teljes terjedelemből, akkor is 550 oldal hosszú adattárral van dolgunk. Ez kétségkívül unikális a magyar nyelvtudományban: egyetlen másik gyűjtemény sincs, amely ennyire részletesen feldolgozta volna a magyar nyelv szóláshasonlatait. A címszók bősége mellett további érdeme a gyűjteménynek az is, hogy FORGÁCS és T. LITOVKINA gyűjteményeihez hasonlóan nem csupán a kifejezések alakváltozatait és jelentéseit közli, hanem alkalmazási példákat is, sőt sok esetben a kifejezés eredetének magyarázatára is kitér.

A szótárhoz viszonylag terjedelmes bevezetés (7–77) tartozik. Ez részben a hasonlatokat, részben a szótár használatát mutatja be. Először – Előbeszéd címmel – egy hosszabb bevezető tanulmányt olvashatunk (7–33), amely többek között a hasonlatok mibenlétével, a hasonlítás fajtáival, a hasonlatok és szóláshasonlatok szerkezetével, jelentésánál, a szóláshasonlatok jellemzőivel, forrásaival, művelődéstörténeti vonatkozásaival foglalkozik. Ez a fejezet egyszerre markol sokat és fog keveset: egy szótár elején túl hosszú, elméleti tanulmánynak viszont nem elég elmélyült. Nagyon sok mindenre kitér a hasonlatokkal kapcsolatban, de mindent csak röviden, kissé felületesen tárgyal. Talán jobb lett volna itt csak a leglényegesebb kérdésekre koncentrálni, s a többit alaposabban kidolgozott tanulmányokban összefoglalni.

Legkevésbé szervesen talán az Előbeszédnek a 15. pontja (25–33) illeszkedik egy szótár elé, amelyben BALÁZSI történelmi áttekintést próbál adni a hasonlatokról. Ez ennyi oldalon nyilvánvalóan elég reménytelen vállalkozás, különösen, hogy az antikvitáson kívül a kínai vagy indiai irodalomra éppúgy igyekszik kitékinteni, mint a Bibliára vagy a Koránra. Ennek a fejezetnek a szempontrendszere is kissé eklektikus: keverednek benne a különböző retorikai munkákra való hivatkozások és az irodalmi munkákból vett pusztá példák (pl. az antik retorikák egyes elméleti megállapításai és Homérosz vagy Vergilius műveiből idézett hasonlatok).

A legnagyobb baj azonban a bevezető tanulmánnyal, hogy nem tesz igazán különbséget *hasonlat* és *szóláshasonlat* között. Pontosabban az Előbeszéd 12. pontjában (23–24)

összefoglalja a szóláshasonlatok jellemzőit, köztük felsorolva az alábbi kritériumokat: 1. földélezhetőség (reprodukálhatóság); 2. állandósultság; 3. közkeletűség (közismertség); 4. kifejezőerő (expresszivitás); 5. képszerűség; 6. nyelvi forma. Ebből különösen az állandósultság és a közkeletűség szempontjaira hívnám fel a figyelmet: egy szóláshasonlat elsősorban ezekben tér el egy egyszerű hasonlattól. Ugyanakkor már az Előbeszédben bemutatott példák esetében is nemegyszer különböző irodalmi szerzők által alkotott, viszonylag egyedi hasonlatokat olvashatunk, de ami rosszabb, gyakorta jellemző ez a szótár szócikkeiben található példákra is. Itt csak egy-két esetet említenék. Az *eltűnik* vezérszó alatt (205–207) szerepelnek többek között az alábbi szóláshasonlatok is: *eltűnik vki, mint az alaktalan délibáb* (Mikszáth Kálmán nyomán); *eltűnik vki, mint az aranyóra* (Rejtő Jenő nyomán); *eltűnik, mint Kossuth a ködben* (Esterházy Péter nyomán); *eltűnik, mint Noé hollója* (ehhez nincs is alkalmazási példa). Ezek közül a legtöbb egyedi alkotás, ezt erősítik meg az MNSzt.-ben végzett kereséseim is. Egyedül az Esterházytól vett adat minősíthető szóláshasonlatnak, ez a szlengben szórványosan előfordul. A többit azonban, bár hasonlatok, nem tartanám szóláshasonlatnak, hiszen nem nagyon felelnek meg az állandósultság és a közismertség kritériumainak. Ugyanígy előfordul, hogy egy-egy kifejezés alakjának feltüntetésében is irodalmi példák vezetnek BALÁZSIt. Maradva az előbbi vezérszónál, teljesen el tudom fogadni az *eltűnik vki v. vmi, mint a kámför* fordulatot szóláshasonlatként. A szótár szerint azonban a *kámför*-nak lehet fakultatív jelzője is: *eltűnik vki. v. vmi, mint a (jó) fajta, muszka) kámför*. A *jó fajta* jelzős változatra irodalmi példát sem olvashatunk, a *muszka* jelzővel alakult formát viszont Tamási Áron Ábel Amerikában című regényéből adatozza BALÁZSI. Valójában azonban itt inkább a standardizálódott szóláshasonlatba történt egyedi betoldással van dolgunk, nem pedig a hasonlat állandósult variánsával.

Mindez komolyan kihat van az egész szótári anyagra. BALÁZSI láthatóan törekedett egy minél gazdagabb kifejezésgyűjtemény megalkotására, ez nagyon dicséretes. Rengeteg munka, hihetetlen szorgalommal végzett anyaggyűjtés van a szótárban. Ám azért, hogy nem fordított elegendő figyelmet a közkeletűség és az állandósultság szempontjára, végül is nem egészen azt kapjuk a szótártól, amit annak alcíme ígér. A címben ugyanis a magyar nyelv régi és új szóláshasonlatairól van szó, nyelvi anyagában azonban a szótár sok esetben inkább csak magyar nyelven megalkotott hasonlatokat közöl. Emiatt a kifejezések állományára rendkívül gazdag, különösen a hasonlatok variációs lehetőségeinek tekintetében, ám ezek gyakran nem valódi szóláshasonlatok. Ráadásul ez a gazdagság olyan mértékben felduzzasztja az anyagot, hogy emiatt sok esetben nem könnyű benne eligazodni. A kevesebb néhol talán több lett volna, erre példákat majd lentebb olvashatunk.

Az Előbeszéd után következnek az Útmutató a szótár használatához című rövid fejezet (34–38), amelyből megismerhetjük a szócikkek felépítését. (Sajnálom, hogy a kötet hátsó borítóján nem található meg az az egyoldalas Útmutató a szócikkek felépítéséről, amelyik korábban a Tinta Könyvkiadó szótárainak többségét jellemezte. Az gyorsabban áttekinthetővé tenné a szócikkek szerkezetét, mint a bevezető részben olvasható négyoldalas leírás.)

A szócikkekben a hasáb közepén, kapitálchen betűtípussal áll a szótári **címszó** (vezérszó). Ha ennek van alakvariánsa, esetleg azonos töre visszavezethető változata, akkor ezeket tilde jellel elválasztva tünteti fel a szótár, pl. *cseng ~ csöng, halvány ~ halavány ~ halovány*.

Ezt követően találjuk – félkövéren szedve – a címszóhoz tartozó **hasonlatot** vagy hasonlatokat. Ha egy vezérszóhoz több hasonlat is csatlakozik, akkor azok a hasonlítás alapja szerint betűrendben következnek egymás után, pl. **puha vmi, mint a bársony** –

puha *vki*, **mint a csiga** – **puha** *vmi*, **mint a fű** – **puha** *vmi*, **mint a patyolat** – **puha** *vmi*, **mint a selyem** – **puha** *vmi*, **mint a tapló** – **puha** *vki* v. *vmi*, **mint a vaj** – **puha** *vki* v. *vmi*, **mint egy vánkös** – **puha** *vki* v. *vmi*, **mint a viasz(k)**.

Ha a hasonlatnak valamely komponense variálódhat, akkor a lehetséges változatokat a szótár különböző zárójelekkel tünteti fel. Ha egy elem valamilyen szinonimával változhat, akkor azokat kapesos zárójelben, vesszővel elválasztva, ábécérendben találjuk, ha pedig egy elem megjelenése nem kötelező, arra kerek zárójel utal, pl. **büszke** {**gangos**, **hiú**, **kényes**, **kevély**} *vki*, **mint a (kan) páva** (140). Ha a hasonló is rendelkezik szinonimával, azt ugyancsak kapesos zárójel jelzi, pl. **büzlík** *vki* v. *vmi*, **mint a tehénlepény** {**a trágyadomb**} (141). Ha a hasonlat főmondati részében található a variáció, akkor a zárójelben megadott komponensekkel alkotott hasonlatokat a megfelelő címszónál kell keresni, azaz fenti példánk tekintetében további négy címszóban is találunk a *mint a páva* hasonlítás-hoz kapcsolódó hasonlatokat, természetesen a megfelelő csoportosításban, azaz **gangos** {**büszke**, **hiú**, **kényes**, **kevély**} *vki*, **mint a (kan) páva** (268); **hiú** {**büszke**, **gangos**, **kényes**, **kevély**} *vki*, **mint a (kan) páva** (296); **kényes** {**büszke**, **gangos**, **hiú**, **kevély**} *vki*, **mint a (kan) páva** (341); **kevély** {**büszke**, **gangos**, **hiú**, **kényes**} *vki*, **mint a (kan) páva** (347).

Ez a megoldás ugyan lexikográfiai szempontból korrektnek tűnik, mégis kissé redundánsnak érzem. Itt végül is egyetlen hasonlatnak a főmondati komponensek tekintetében való variációjáról van szó, ehhez képest, öt szócikkben dolgozza fel a szótár. Mivel elég gyakori, hogy a főmondati részben különböző szinonimákkal találkozhatunk, ez a megoldás sokszor előfordul, s meglehetősen felduzzasztja a szótár terjedelmét. Az természetesen elfogadható, hogy ezek az alternánsok a saját vezérszavuknál jelenjenek meg, de nem kellene mindenütt az összes lehetséges variánst feltüntetni, hanem csak az oda illőt, s utalni arra a címszóra, ahol az összes lehetséges változat szerepel. Ez a fenti esetben lehetne például a *kevély*. Ekkor tehát csak ennyit találnánk az egyes címszókbán: **büszke**, **mint a páva** → l. **kevély**. Csak a **kevély** szócikkében találnánk meg a teljes alternációt: **kevély** {**büszke**, **gangos**, **hiú**, **kényes**} *vki*, **mint a (kan) páva**. Itt lehetne aztán feltüntetni a különböző változatokhoz tartozó példamondatokat, s az esetleges eredetmagyarázatokat is.

A hasonlatokban közli a szótár a kifejezések *v o n z a t a i t* is: ez elsősorban csak az alany élő vagy élettelen voltát érinti (*vki* v. *vmi*), de ha a főmondati részben vonzatos ige vagy melléknév található, akkor ezt a vonzatot is mindig megtaláljuk, pl. **vágyik** *vki vmire*, **mint a kutya a hájra** (600).

A hasonlatok után sok esetben találhatóunk *stilisztikai minősítéseket* is. Mint tudjuk, ezek feltüntetése nagyon gyakran ad vitára okokat, hiszen ezek – erre BALÁZSI is utal (34) – legtöbbször meglehetősen szubjektívek: a szerkesztő látókörétől, személyes ízlésétől függenek. A hasonlatok egy része nem rendelkezik különösebb stilisztikai színezettel, ezek nem kapnak semmilyen jelzést. Más esetekben háromféle – Balázi megfogalmazásával – árnyalatot különböztet meg a szótár: a) eredet szerinti (bibliai, irodalmi); b) a kifejezések hangulata szerinti (bizalmas, durva, gúnyos, régies stb.) és c) nyelvi rétegződésük szerinti (népies, szleng) árnyalatokat. Nem tudok egészen egyetérteni azzal, hogy a kifejezések eredetére való utalás stilisztikai minősítésként jelenik meg a szótárban, hiszen az efféle minősítések inkább a kifejezések felhasználási szabályaihoz vagy használóik köréhez kapcsolódnak. Azért sem látom sok értelmét ezeket feltüntetni, mert mindjárt a hasonlatok után úgyis utal a szótár azok eredetére, ha az megállapítható, ezáltal pedig a stílusminősítésként megadott információ kissé redundáns, vö. pl.

egészséges vki, mint Sámson (bibl) *acélos, edzett*

E: A bibliai Sámson erejéről és hősiességéről szóló történet számos nyelvben vált szóláshasonlat forrásává. (vö. Bír 14–16)

Közvetlenül a hasonlatok után dőlt betűvel következik a kifejezések jelentése: ebben az alanyi vonzatot már nem tünteti fel a szerkesztő, de az egyéb vonzatok itt is szerepelnek, pl. **meghajt vki vkít, mint Singer a varrógépet** (szleng, tréf) *különösen sok v. nehéz munkát végeztet vkivel*. Ami az értelmezéseket illeti, BALÁZSI kiemeli, hogy mivel a szóláshasonlatok eleve nyomatékosításra szolgálnak, a magyarázatokban is az ilyen jellegű szerkezetekre törekedett, eltérően a szótárszerkesztők többségének gyakorlatától, akik „igyekeznek jelentésdefinicióikat minél egyszerűbb nyelven megfogalmazni, akár anyanyelvű, akár idegen ajkú felhasználóknak készítik munkájukat” (35). A magyarázatokat háromféleképpen fogalmazza meg: a) egyetlen szóval, pl. **alázatos vki, mint a koldus** (rég) *szolgalelkű, hajbókoló*; b) szó szerkezettel, pl. **áll vki, mint a gyertya(szál) egyenesen, daliásan áll; c) szólással, pl. **erős vki, mint Kinizsi Pál {Toldi Miklós (unokája)}** (nép) *legény a gáton*. Ez utóbbi megoldást megint nem tartom a legszerencsésebbnek, hiszen azok a szótárhasználók, akiknek a szókincea kicsit szerényebb, vagy akik esetleg nem magyar anyanyelvűek, nem biztos, hogy mindig pontosan értik ezeket az értelmezéseket. Ez azonban nem okoz nagyobb gondot, mert a szóláshasonlatok főmondati része általában úgyis eligazít a jelentés tekintetében, másrészt a magyarázatban a szólás mellett gyakran másik, nem átvitt értelmű szó szerkezet is megvilágítja a kifejezés értelmét, pl. **buta vki, mint a káposztafej** (biz) *különlegesen ostoba, káposztalé van a fejében*.**

A szócikkek következő elemét az egyes szóláshasonlatok eredetmagyarázata képezi: természetesen csak azokban az esetekben, ahol erre szükség van, mert a hasonlatban valamely olyan kifejezéssel találkozunk, amelyet a mai kor embere már nem ismer. Ezek lehetnek régi eszközök (*motolla, farmatring, cséphadaró*), anyagnevek (*daróc, kordován, hetes vászon*), mértékegységek (*arasz*), szokások (*pütködsdi királyság*) stb. Gyakran tartalmazznak a kifejezések tulajdonneveket is, ezek is többnyire magyarázatra szorulnak. Forrásuk legtöbb esetben a Biblia (*áll vki, mint Bálám szamara; belekerül vki vmibe, mint Pilátus a krédóba* stb.), ritkábban az antik mitológia vagy történelem (*szép vki, mint Adonisz {Apolló}*; *szép vki, mint egy Ámor; búsul vki, mint Marius Karthágó romjain* stb.), de számos esetben húzódik meg mögöttük valamely a magyar történelemből ismert személy vagy anekdotahős (*olyan vmi, mint Csáki szalmája; messze van vki vkítől v. vmi vmitől, mint Makó Jeruzsálemtől* stb.). Ezek a magyarázatok nagyon hasznosak, hiszen általuk érthetjük meg ezeknek a kifejezéseknek a motiváltságát. Számos művelődéstörténeti és néprajzi érdekességet tudhatunk meg belőlük, gyakran olyan kevésbé ismert anekdotákat is, amelyek egyes régi vagy tájnyelvi szóláshasonlatok háttérül szolgálnak.

Ezzel kapcsolatban két megjegyzést is tennék: noha viszonylag sok magyarázatot találunk a szótárban, mégis több olyan kifejezéssel találkozni, amelyet mellett elkeltnél voltna egy ilyen megjegyzés. A szótár 461. oldalán található például az **olyan vki v. vmi, mint a Samu nadrágja** kifejezés. Ennek már a feltüntetett formájával is vannak gondok. Noha fentebb kifogásoltam, hogy néha nehezen követhető a nagyszámú variálható komponens, itt épp a fordítottjával van dolgunk: ezt a kifejezést régibb gyűjteményeinkben más fő-

mondati komponensekkel is megtaláljuk, pl. *egy állapotban van, mint a Samu nadrágja; kívül-belül egyforma, mint a Samu nadrágja; sokáig tart, mint a Samu nadrágja* (vö. SIRISAKA 1890: 32, 115, 210). Ezek tehát sokkal konkrétabb tulajdonságokra utalnak, mint a szótárban feltüntetett *olyan* utalószó. Ebből következően nem is egészen értem, miért tünteti fel BALÁZSI ezt a két, személyekre vonatkozó jelentést: 1. nehézkes, ügyetlen, kétbalkezes; 2. pletykás fecsegő. Ezek ugyanis még az általa közölt szövegpéldából sem következnek: „Igaz, hogy néha-néha, amikor inát vagy combját feleségének az úr megszorította, tréfálkozva mondogatta, hogy trity-troty, olyan, mint a Samu nadrágja” (uo.). Ez az adat véleményem szerint inkább arra utal, hogy a láb már nem a régi: rossz állapotban van. Másrészt hiányolom a szócikkből a régi gyűjteményekben fellelhető magyarázatot is: épp ennek nyomán érthetnénk meg ugyanis, hogy sokkal inkább a szótárban harmadikként feltüntetett jelentés (‘ócska, elnyűtt <főleg ruhadarab>’) az igazi. SIRISAKÁNál ezt olvashatjuk: „Mező-Turi iskolatanító, Búsi Sámuel a kikopás elleni óvatosságból, ujonnan varratott nadrágjának, térdére s egyéb könnyen szakadó helyeire előlegesen foltot vetett; ha a folt elszakadt, azt ismét ujjal váltá fel. Ugy történt, hogy 34 évi hivataloskodása alatt csak két nadrágot volt képes elviselni, s nadrágjának tartóssága közmondássá vált” (1890: 32).

Ugyanígy elkelt volna egy magyarázat a *fajankó* kifejezésről is. A szótár 90. oldalán olvasható az **áll vki, mint egy fajankó {egy fakép, egy faszent, egy faszobor}** hasonlat. Talán még a *fakép* is megérné, hogy rámutassunk, hogy ez nem valamiféle kép, hanem egy faszobor, *fabálvány* (vö. O. NAGY 1979: 152). A *fajankó* azonban még inkább átláthatatlan (opak) kifejezés, nem ártott volna rámutatni, hogy ez eredendően Keresztelő Szent János mindenütt ismert (fa)szobrainak a tréfás megnevezése lehetett, s hogy a magyar szólás-hasonlatra bizonyára hatással volt a ném. *dastehen wie ein hölzerner Johannes* fordulat is (vö. TESz. 1: 828).

Míg az elmaradt magyarázatok némi hiányérzetet keltenek a szótár használóiban, addig ennek fordítottjával is találkozunk az eredetmagyarázatok vonatkozásában. Főntebb már bíráltam a szótárnak azt a szerkesztési alapelvét, hogy a főmondati részben található variánsok mindegyike külön szócikket alkot, ahelyett, hogy egyetlen szócikk tartalmazná az összes variánst a hozzájuk tartozó szövegpéldákkal együtt, másutt pedig csak utalások történének erre a szócikkre. Ennél is nagyobb baj, hogy azon szócikkek esetében, amelyekhez magyarázat is tartozik, BALÁZSI mindegyik variáns szócikkében közli a – szó szerint egyező – magyarázatot is. Ez így kifejezetten redundáns megoldás, megint elég volna egy vezérváltozat szócikkére utalni (ezért is lett volna jobb például a fentebb említett *messze van, mint Makó Jeruzsálemtől* példában a *messze* komponens választeni vezérszóul, s nem a határozószó mellett előforduló igéket tenni meg címszónak. Így ugyanis négy – valójában szorosan összetartozó – szócikkben (*áll, esik, jár, van*) jelenik meg a kifejezés, s mindannyiszor ott találjuk a tíz sor hosszú magyarázatot is, benne Makó vitéz anekdotájával. Ez minden más olyan magyarázattal is rendelkező kifejezés esetében így van, amelyeknek alaki variánsai is szerepelnek a szótárban.

A szócikkek következő részében a hasonlatot szövegekörnyezetben bemutató alkalmazási példák szerepelnek. Ezek elsősorban népköltészeti, még inkább pedig irodalmi alkotások: az idézetek sorrendje pedig szerzőik születési évét követi. A példák túlnyomórészt a magyar irodalomból valók, de kisebb mértékben felhasználásra kerültek nem magyar szerzők alkotásai is. Ez utóbbi megoldás megint nem biztos, hogy a legszerencsésebb, tekintettel arra, hogy a szótár alcímében is szerepel, hogy a magyar

nyelvi régi és új szóláshasonlatait dolgozza fel. Mivel – mint fentebb is láthattuk – a szóláshasonlatok alakjának szótári rögzítése tekintetében BALÁZSI meglehetősen erősen hagyatkozik a szövegbeli előfordulásokra, a fordításokból származó példák esetében figyelemmel kellene lenni azok eredetijére is, meg kellene vizsgálni, hogy a magyar fordítás nem az idegen nyelvű minta szolgálai követése-e csupán, hanem valódi tősgyökeres magyar kifejezés. Ebben is érvényre jut valójában az a korábban megfogalmazott kritikám, hogy a szóláshasonlat nem azonos a pusztán hasonlattal, hanem közkeletűsége, többszöri dokumentálhatósága teszi állandósult szókapcsolattá.

A túl hosszú idézeteket egyébként – helyesen – rövidítve közli a szótár, a bennük esetlegesen előforduló, ma már nem közkeletű magyar szavakat pedig a jobb érthetőség érdekében szögletes zárójelben megmagyarázza, pl. *fátermörder* [= kemény férfigallér]. Talán praktikus lett volna a példákban a szóláshasonlatokat kurziválva kiemelni, így szemünk hamarabb találná meg őket, de ez csak apróság. Meg kell viszont jegyezni, hogy egyes szócikkekben több szövegpéldát is találunk, ám nem kis számban fordulnak elő olyanok is, amelyekhez egyetlen példamondat sem tartozik. Különösen a *régi nyelvi* vagy *népies* minősítéssel ellátott kifejezések között gyakori ez a megoldás, ez bizonyára összefügg azzal, hogy ezeket ma már nem nagyon használjuk, így nehezen volnának adathozhatóak, pl. **illenek vkik egymáshoz, mint a csép a hadaróhoz; illik vmi vkire, mint disznóóra a cserépfedél** (308).

A szócikkek további részét a hasonlatok történetével, szinonimáival és antonimáival kapcsolatos információk teszik ki. Ezeket különböző rövidítésekkel jelzi a szótár, ezeknek a rövidítéseknek a feloldása a szótár lapjainak alján megtalálható. Ez utóbbi megoldás szerencsés: így nem kell mindig a rövidítésjegyzékhez visszalapoznunk. Nagy **L**: betűvel utal a szótár arra, ha a bemutatott hasonlat valamely 1851 előtti frazeológiai gyűjteményünkben is szerepel: ilyenkor a szótár közli a legkorábbi előfordulás formáját és a gyűjtemény megjelenési évével utal magára a forrásra. (Hogy miért éppen ERDÉLYI JÁNOS Magyar közmondások könyve című műve az utolsó, amit figyelembe vesz, nem tudni.)

A kifejezések szinonimáit a szótár nagyon részletesen igyekszik kezelni. Egy-egy „kifejezés közvetlen szinonimái az **R**: jelzés után következnek, pl. **úgy áll vmi vkin v. vmin, mint a tehénen a gatya... R: illik vmi vkire, mint tehénre a gatya**” (36). Ha a szinonimák használata másféle mondattani környezetet kíván, akkor **H¹** jelzés vezeti be őket, pl. **akkora frászt ad vkinek, hogy a fal adja a másikat... H¹ akkora frászt kap vkitől, hogy a fal adja a másikat**. Ha a rokon értelmű kifejezésben az ige szemlélete (huzamossága, iránya, intenzitása stb.) eltérő, arra **H²** rövidítés utal, pl. **fut vki, mint akit kergetnek... H² [1] kifut vki, mint akit kergetnek [2] megy vki, mint akit kergetnek [3] siet vki, mint akit kergetnek**. **H³** rövidítéssel jelzi a szótár a szemléletbeli hasonlóságon alapuló szinonimákat, pl. **kurjongat vki, mint a daru... H³ úgy beszél vki, mint a daru**. Végül **H⁴** rövidítéssel tünteti fel a szótár az eltérő szófajú, de egymásba átalakítható szóláshasonlatokat, pl. **áll vki, mint a gyertya(szál)... H⁴ derék vki, mint a gyertya(szál)**.

Ha egy kifejezésnek vannak antonimái, azok a szinonimák után következnek, **A**: rövidítés utal rájuk, pl. **eleven vki, mint a sajtkukac... A: fürge vki, mint a döglött sajtkukac**. Végül, ha a kifejezésnek vannak egyszavas származékai, derivátumai, akkor azokat is feltünteti szótár a **D**: rövidítés után, pl. **berúg vki, mint a segg... D: beseggel**. A szócikkek utolsó részében a hasonlatokhoz kapcsolódó szólásokat és közmondásokat

közli a szótár a **K:** jel után, pl. **rág vki vmit, mint a kutya a csontot... K: Eb sem rágódik a csonton, ha húsrá talál | Fogas ebnek való a csontság.**

A szócikkeknek ezzel a részével kapcsolatban is vannak fenntartásaim. Az egyik a szinonimák kezeléséhez kapcsolódik. Véleményem szerint a szótárban alkalmazott megoldás túl van bonyolítva. Egyrészt ezzel a megoldással úgy látszik, mintha csak az **R:** vagy **H:** rövidítéssel jelölt kifejezések volnának szinonimák, holott az egyes vezérszókhoz tartozó kifejezések zömmel maguk is azok, vö. **illik vmi vkihez, mint bot a tegezbe; illik vmi vkinek [vkire], mint disznó orrába az aranyperce {kutyának a gyatya, számárra a bársonynerreg, tehénre a gatya (a nyereg)}; illik vmi vkire, mint disznóllra a cserépfedél stb.** (308). Természetesen ezt sem lehet mechanikusan kezelni, mert az **illenek vkik egymáshoz, mint két tojás** kifejezés éppenséggel az összeillést hangsúlyozza, ellentétben a felsorolt, ironizáló hasonlatokkal. Ugyanakkor a sokféle rövidítéssel jelölt további szinonimák esetében is azt lehet mondani: a kevesebb talán több lett volna. Kissé feleslegesnek érzem például az olyan cselekvő és mediális változatok szinonimaként való kezelését, mint **akkora frászt ad vkinek – akkora frászt kap vkitől.**

A **H²** rövidítéssel jelölt kifejezések gyakran nem tekinthetők valódi szinonimának, hiszen a főmondati részük valójában nem rokon értelmű kifejezést tartalmaz, vö. pl. **jár-kel vki, mint az árnyék betegen járkál vs. ellebben {elsuhan} vki v. vmi, mint egy árnyék** vagy **jár-kel vki, mint egy bolond {az örült} kétségbeesetten mászkál vs. kirohan vki, mint egy bolond {egy örült}.**

A **H³** jelzést is problémásnak érzem. BALÁZSI megfogalmazása szerint szemléletbeli hasonlóságon alapuló hasonlatok tartoznak ide, de van, ahol inkább szinonimaszerű kifejezéseket találunk, pl. **kiöltözik vki, mint szaros Pista {szarospista} Krisztus neve napján... H3: kicsipi magát vki, mint a hatgarasos Krisztus (356),** míg más esetben egyáltalán nem szinonimákról van szó, csak a két kifejezésnek a hasonlati része egyezik, pl. **felfújja magát vki, mint a duda (rég) pöffeszkedik, döngeti a mellét... H³: kigömbölyödik vki, mint a duda | úgy jóllakik vki, mint a duda (242).**

A **H⁴** jelzéssel elvileg az eltérő szófajú rokon értelmű szóláshasonlatokat tünteti fel a szótár. Ezek zömmel olyan példák, amelyekben egyik kifejezésben a főmondati elem ige, a másikban melléknév. Itt is felmerül azonban az a probléma, hogy sok esetben valóban szinonim a két kifejezés (pl. **kényeskedik {pöffeszkedik} vki, mint a páva – büszke {gangos, hiú, kényes, kevély} vki, mint a páva,** máskor azonban valójában nem (pl. **kerek {gömbölyded} vki v. vmi, mint a cipó 1. dundi, molett <személy>; 2. kövérkés <testrészt> vs. feldagad vmi, mint egy cipó felduzzad, felpuffad <testrészt>.**

Lexikográfiai szempontból nem rossz ötlet, hogy a szótár a **K:** rövidítés után feltünteti a szóláshasonlatokhoz kapcsolódó szólásokat vagy közmondásokat is, de a megvalósításba itt is nem egy alkalommal hiba csúszott. Előfordul, hogy az így megadott fordulat is szóláshasonlat, pl. **olyan vki, mint a száraz szalma... K: Hamar fellobban, mint a száraz szalma (461).** Más esetekben pedig hiányoznak a lehetséges szólásértékű fordulatok, pl. **telhetetlen vki, mint a papzsák {a pap zsákja}** vagy **telt vki, mint egy galamb (573).** Mindkét kifejezésnek létezik szólásértékű változata is: **telhetetlen papzsák vki,** illetve **töltött galamb vki.**

A szótári rész után három különféle mutató következik. Noha a szótárhasználati útmutató a három közül utolsónak jelzi a Fogalomkörü mutatót, valójában ez következik először, s igyekszik 345 fogalomkörbe besorolva elénk tárni a szótárban elő-

forduló hasonlatokat (629–713). Ezt követi két további összeállítás. Közülük az 1. Mutatóból (715–783) a hasonlók alapján lehet visszakeresni a szótárban előforduló kifejezéseket. Így találhatjuk meg azt is, hogy egyes mellékmondati komponensek mely szóláshasonlatokban szerepelnek. Ezt így jelöli a szótár: *Makó* → *áll* 94; *Makó* → *esik* 224; *Makó* → *jár* 319; *Makó* → *kerül* 354; *Makó* → *messze*. Ez az összeállítás emiatt nagyon hasznos, hiszen sok esetben ebből láthatjuk, hogy bizonyos hasonlatok épp a hasonlóként feltüntetett komponensük köré rendeződnek, s nem a főmondati részükben variánsokként előforduló komponenseik a fontosak. Hiszen – mint fentebb is már rámutattam – itt is fontosabb a *messze* komponens, valamint a *Makó Jeruzsálemtől* hasonlítás, mint a határozószói elemhez csatlakozó igék. Egyúttal ebből is látható, hogy pont emiatt lett volna szerencsésebb több esetben is egy központi szócikket létrehozni, ahol a BALÁZSINÁL szétszórta adatolt variánsok egy szócikkben kaphattak volna helyet, s a szólásmagyarázatot sem kellett volna több helyen közölni. Ugyanakkor ez a mutató alkalmas arra is, hogy rájövjünk, a szótár rendkívüli gazdagsága ellenére is támadhat hiányérzetünk egyes komponensek kapcsán. A mutatóból például látható, hogy az *Ádám* mellékmondati komponens (*Éva* említése nélkül) csupán egy szóláshasonlatban szerepel: **egyedül uralkodik {van} vki, mint Ádám a paradicsomban** (bibl) *nincs senkije sem vkinek*. Úgy gondolom, hogy ezzel a komponenssel mai nyelvünkben ennél sokkal inkább elterjedt a következő, humoros hasonlat: **zavarban/bajban van vki, mint Ádám anyák napján**. Erre ugyanis a Google keresője számos példát talál, míg a szótárban feltüntetett változat voltaképpen nem is létezik ebben a formában. BALÁZSI ugyanis Tamási Áron Ábel a rengetegben című regényéből idézi a hasonlatot, de abban a Digitális Irodalmi Akadémia tanúbizonyosága szerint valójában nem is az *uralkodik*, hanem a *kotyog* ige szerepel főmondati részként: „Magamra apadtam. Vagyis egyedül *kotyogtam* (a kiemelés tőlem – F. T.), mint Ádám a Paradicsomban, amikor még nem kanyarította volt ki belőle Évát az Isten” (<https://pim.hu/hu/dia/dia-tajjai/tamasi-aron#>; 2018. 03. 04).

A 2. Mutató a hasonlatokhoz fűzött magyarázatokban említett bibliai részleteket és irodalmi alkotásokat tartalmazza (785–786).

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy BALÁZSI szótára rendkívül gazdag tárháza a magyar nyelv hasonlatainak. Ennyiben főcímének meg is felel. Alcímének nem teljesen, mert számos adata nem valódi szóláshasonlat. Hatalmas gyűjtőmunka eredménye, s talán épp a gyűjtött anyag bősége az egyik oka, hogy a rendszerezés nem mindig sikerült a legjobban. A legfontosabb azonban a hasonlatok és a szóláshasonlatok közötti határozottabb különbségtétel lett volna, s ez utóbbiak szógyakorisági szempontokra is figyelő korpuszvizsgálatok segítségével történő kiválogatása. Mindezek ellenére a szótár komoly nyeresége a magyar lexikográfiai irodalomnak, különösképp pedig a frazeológiának. Ajánlhatjuk nyelvész szakembereknek éppúgy, mint iskolai magyartanároknak vagy tanulóknak, akik számára ebből a szótárból is feltárulhat nyelvünk végtelen gazdagsága.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS főszerk. 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Tinta Kiadó, Budapest.

- LITOVKINA ANNA, TÓTHNÉ 2005. *Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példák-
kal szemlélve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános
célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [http://corpus.nytud.\[-\]
hu/mnsz](http://corpus.nytud.[-]
hu/mnsz) (2018. 03. 04.)
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó,
Budapest.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabe-
szédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai
Kiadó, Budapest, 1967–1976.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

C. Vladár Zsuzsa, A korai magyar grammatikák

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016. 130 lap

1. C. VLADÁR ZSUZSA új kiadvánnyal örvendeztette meg az olvasóközöniséget. A korai magyar grammatikák címmel többségében 17. századi magyar nyelvtanokat mutat be könyvében, ahol nem csak a korai nyelvészeti munkákról, hanem a nyelvtudomány történetéről is szól. Egyben arra is kitér, mely pontokon kapcsolódik korai grammatikáink a kortárs európai áramlatokhoz, illetve milyen párhuzamok fedezhetők fel más nyelvek grammatikáival.

A mű igazi hiánypótló munka, hiszen a korai magyar grammatikákról SZATHMÁRI ISTVÁN 1968-ban megjelent (*Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest) alapvető munkáján kívül szinte alig van irodalom. Ezek a munkák C. VLADÁR szerint korábban azért estek ki a magyar nyelvészeti gondolkodásból, mert latin nyelvűségük akadályozta, hogy az érdeklődők hozzájuk férhessenek. Vagyis esetükben éppen az vált a megismerés gátjává, ami megírásuk idején a közvetítés eszköze volt, a latin nyelv. Ezért vállalkozott a könyv szerzője a korábbi években a korai nyelvtanok magyarra fordítására, hogy a fordítás, az értelmezés, és a munkákhoz fűzött jegyzetek segítségével hozzáférhetővé tegye a nyelvtudomány ezen korai gyöngyszemeit az olvasóközöniség számára. Mára a töredékek kivételével a régi latin nyelvű grammatikák mindegyike elérhető magyar nyelven a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványaként ZSILINSZKY ÉVA szerkesztésében. A hozzáférést segíti, hogy a fordítások mellett az eredeti művek fakszimiléje is megjelent.

A korai magyar grammatikák című könyv a szerző által korábban készített fordítások alapján, valamint a fordításokkal kapcsolatos kutatások eredményeiből született. A lefordított művek a következők:

1. SYLVESTER JÁNOS latin-magyar nyelvtana (1539/1989)
2. SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo* (1610/2004):
Új magyar grammatika két könyvben
3. PERESZLÉNYI PÁL, *Grammatica Linvae Ungaricae* (1682/2006): A magyar nyelv grammatikája